

XIX ASR VA XX ASR BOSHLARIDA MARKAZIY OSIYODA MA'RIFATPARVARLIK VA IJTIMOY-SIYOSIY TAFAKKUR TARAQQIYOTI

Xaudarova Larisa Sunnatovna

Gummanitar kafedrasida o'qituvchisi

<https://www.doi.org/10.37547/ejar-v03-i03-p1-13>

ARTICLE INFO

Received: 24th February 2023

Accepted: 03rd March 2023

Online: 04th March 2023

KEY WORDS

Ma'rifatparvarlik, ijtimoiy-siyosiy tafakkur, Furqat, Hamza, Berdaq, Zavqiy, Bayoniy, Avaz O'tar.

ABSTRACT

XIX asrda g'oyalarining vujudga kelishi ma'rifatparvarlik falsafasining kuchayishi XVI asrda Buyuk ipak yo'lining o'z faoliyati. Muqimiy, Furqat, Hamza, Berdaq, Zavqiy, Bayoniy, Avaz O'tar kabi shoirlar o'z she'rlarida xalqni ilm va ma'rifatga chaqirdilar. faylasuf Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va Nodira kabi Sharq mumtoz so'z san'atkorlari she'rlari ruhida tarbiyalandi. XVIII-XIX asrlarda Yevropa mamlakatlarida sodir bo'lgan shiddatli texnologik rivojlanish natijasida O'rta Osiyo xonliklarining obyektiv sabablarga ko'ra taraqqiyotdan orqada qolishi bilan bog'liqligi.

Kirish

Turkistonda ma'rifatparvarlik rivojlanishi va islohotchilik uzoq tarixiy ildizga ega: XIX asrda g'oyalarining vujudga kelishi ma'rifatparvarlik falsafasining kuchayishi XVI asrda Buyuk ipak yo'lining o'z faoliyatini to'xtatishi, dengiz yo'llarining ochilishi hamda XVIII-XIX asrlarda Yevropa mamlakatlarida sodir bo'lgan shiddatli texnologik rivojlanish natijasida O'rta Osiyo xonliklarining obyektiv sabablarga ko'ra taraqqiyotdan orqada qolishi bilan bog'liqligi hech kimga sir emas. Xalq xo'jaligi va umumiy taraqqiyotga katta zarar yetkazgan ichki o'zaro urushlar esa bu qoloqlikning subyektiv sabablari hisoblanadi. Shunday sharoitda ilg'or ziyolilar mazkur qoloqlik sabablarini teran tahlil qilib, taraqqiyotga erishish yo'llarini izlay boshladilar va keng xalq ommasini ma'rifatlil qilishni bu yo'ldagi birlamchi vazifa deb bildilar. Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinib, Buxoro va Xivaning unga tobe bo'lishi mintaqani markazning xomashyo manbaiga aylantirib, vaziyatni yanada chuqurlashtirdi. Shu bilan birga, bir tomondan bank sarmoyasi, ikkinchi tomondan Yevropa va Osiyodan demokratik g'oyalarning kirib kelishi dunyo bilan iqtisodiy aloqa o'rnatish imkoniyatlarini namoyon etdi, mintaqada hurfikrlilikning rivojlanishiga imkon yaratdi. Bu asosiy maqsadlaridan biri ma'rifatparvarlik bo'lgan milliy ozodlik falsafasining shakllanishidagi ilk qadamlar edi. Uning tarafdorlari mintaqaning turli burchaklarida ko'tarilgan xalq qo'zg'olonlarini boshqarish, tashkil qilish yoki qo'llab-quvvatlashdan hali uzoq bo'lsalarda, lekin ularning kelib chiqish sabablarini yaxshi anglar edilar va bu toifaning mavjud tuzumga tanqidiy munosabati, islohot o'tkazish zarurligini tushunishi o'sha davr uchun katta yutuq edi. Taniqli olim Ahmad Donish islohotlar o'tkazishning eng faol

tarafdorlaridan biri edi. Keyinchalik Muqimiy, Furqat, Hamza, Berdaq, Zavqiy, Bayoniy, Avaz O'tar kabi shoirlar o'z she'rlarida xalqni ilm va ma'rifatga chaqirdilar. Abay, Cho'qon Valixonov kabi taniqli arboblarning demokratik g'oyalari bilan qurollangan bo'lib, ular bu mushkul ahvoldan chiqishning yo'lini nafaqat ma'rifatda, balki turkiy xalqlarning birlashuvida ko'rar edilar. Xuddi shu zaminda ma'rifatparvarlikdan siyosiy talablarni ko'tarib chiqishga qadar yuksalgan jadidchilik o'sib chiqdi. Ilk davr Islohotchilik va ma'rifatparvarlik yangi falsafasining ma'rifatparvarligi shakllanishida qomusiy bilim sohibi, tabiiy va aniq fanlarni chuqur bilishi tufayli muhandis deb ulug'langan Ahmad Donish (1827-1897) (To'liq ismi — Ahmad ibn Mir Nosir ibn Yusuf al-Hanafiy as-Siddiqiy al-Buxoriy) alohida o'rin tutadi. U astronomiya va kosmologiya sohalaridagina tadqiqotlar olib borib qolmay, falsafa, tarix, adabiyot, musiqa san'ati va xattotlik fanlarida ham yetuk edi. Uning nafaqat davlatchilik tarixi haqidagi bilimlar va masalaning falsafiy jihatlari, balki amaliy tajribaga ham asoslangan davlatning qanday bo'lishi to'g'risidagi falsafiy xulosalari jamiyatga kuchli ta'sir ko'rsatdi. XIX asr 50-yillarining o'rtalarida Amir Nasrullo saroyiga bosh xattot va musavvir sifatida xizmatga kirgan Ahmad Donish bu yerdagi muhit uning adolatli davlat tuzumi haqidagi tasavvurlariga to'g'ri kelmagani uchun o'z ixtiyori bilan saroy xizmatini tark etadi. Qo'shin va hukmdorlarga xizmatda tartibning yo'qligi menga og'ir va samarasiz tuyuldi, deb yozadi u, shuning uchun meni taklif etganlari va ta'na qilganlariga qaramay, quruq nonga qanoat qilib, madrasaga o'rnashib oldim. Chuqur bilimni hisobga olib, Buxoro amirlari uni uch marta (1857, 1869, 1874) Rossiyaga jo'natilgan elchilar tarkibiga qo'shadilar. O'sha vaqtda Buxoroga qaraganda rivojlangan mamlakatga qilingan safarlar uning hukmron doiralarga bo'lgan munosabatini yanada keskinlashtirdi—chunki u boshqaruv shakllarining eskirganligi va qoloqligi sabablarini anglab yetdi. Donishning umumiy tenglik to'g'risidagi "Franklar nazariyasi" bilan tanishligini taxmin qilish mumkin. 1869-yili Peterburgda bo'lganida u rus olimlari, jumladan, N.G.Chemishevskiy, N.A.Dobrolyubov va Rossiyaning demokratik kayfiyatdagi boshqa ziyolilari bilan aloqada bo'lgan mashhur sayyoh P.I.Pashino bilan uchrashadi.

A.Donishning o'zi davlat qurilishini isloh qilishning batafsil loyihasini tuzadi. Unda irrigatsiya, jumladan, Amudaryodan Buxorogacha bo'lgan katta sug'orish kanalini qazish, hunarmandchilik, fan va maorifni rivojlantirishga katta ahamiyat berilgan edi. O'sha davr Misr islohotchilari kabi Ahmad Donish fatalizmga qarshi chiqdi. U inson hamma narsa faqat Yaratgandan deb o'tirmay, o'z ahvolini yaxshilash uchun faol harakat qilishi kerakligi g'oyasini ilgari surib, har bir kishi o'z taqdirini o'zi xal qilish mumkinligini va Alloh tomonidan bunga katta imkoniyat berilishini uqtirdi. Uning fikricha, davlat bir to'da kishilarning emas, balki xalqning manfaatlarini qondirishga xizmat qilishi kerak, davlat rahbarlari esa, mamlakat va jamiyat farovonligi to'g'risida qayg'urishi lozim. Ahmad Donishning aholisining dini va milliy mansubligidan qat'i nazar ilg'or mamlakatlardan ibrat olish kerakligi haqidagi nuqtayi nazari ham jadidchilik ta'limotining asosiga aylandi. Ahmad Donish g'oyalari tarixnavislikda ham tub to'ntarish yasadi, tarixda ilmiy xolislik falsafasining shakllanishiga yordam berdi. Abdulaziz Somiy Bo'stoniy (1835 — 1907) va Mirzo Sahmbek ibn Muhammad Rahim (1850 — 1930) kabi uning yosh izdoshlari ham o'zlarining "Tarixi salotini mang'itiya dorussaltanati Buxoroi sharif" va "Tarixi Salimiy" nomli asarlarida Rossiya tomonidan O'rta Osiyo xonliklarining bosib olinishi, mamlakatning boshqarilishi, o'z shaxsiy manfaatlarini ko'zlab

shariat qonunlari va islom falsafasi asoslarining qasddan buzilishi singari hodisa va dalillar tahlili asosida xalqning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahvoli to'g'risida to'liq tasavvur beradilar. Ahmad Donishdan keyin ular Sharq tarixnavisligida qaror topgan hodisalariga baho berishda hukmron sulolalar va hukmdorlar bilan bog'liq ravishda ko'tarinki uslubda yondashish an'analaridan voz kechish bilan tarixda ilmiy xolislik tamoyilini rivojlantirdilar. Qozoq yozma adabiyoti va she'riyatining asoschisi, ma'rifatparvar va faylasuf Sa'diy Sher o'ziy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va Nodira kabi Sharq mumtoz so'z san'atkorlari she'rlari ruhida tarbiyalandi va ta'lim oldi. U Alisher Navoiyni o'zining ustozlari hisoblar edi. 1886—1895-yillar uning ijodiy takomilida, ayniqsa, samarali bo'ldi. U o'z asarlarida Sharq falsafasining ma'naviy negizlarini, muhabbat, do'stlik, insonning insonga hurmatini targ'ib etdi. "Mening elim — qozog'im", "Adashganning oldi yo'q", "Ilm topmay maqtanma", "Yoshlikda ilm deb o'yladim", "Boylar yurar molin ardoqlab" va boshqa she'rlarida yosh avlodni ilm olish uchun barcha imkoniyatlarini ishga solishga chaqirdi. Abay 300 ga yaqin she'riy asarlar muallifi bo'lib, ularning barchasida xalqni ilm-ma'rifat, insoniylik, halollik, sevgi-sadoqatga da'vat etish g'oyalari asosiy o'rin tutadi. Rus adabiyoti va o'sha davrda Semipalatinskka surgun qilingan. I.I.Dolgoplov, Y.P.Mixaelis va boshqa Rossiyaning demokratik kayfiyatdagi ilg'or ziyolilari bilan tanishishi Abayga katta ta'sir ko'rsatdi. Abayning nafaqat adib, balki ijtimoiy shaxs sifatidagi siymosi butun turkiy dunyo ilg'or ziyolilari uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki uning hamjihatlik, do'stlik va birodarlikka qilgan da'vatlari istiqloq va mustaqillik uchun siyosiy harakatlar pishib yetilgan barcha joylarga borib yetdi. Mashhur o'zbek ma'rifatparvari, diniy arbob, sharqshunos Sattorxon Abdulg'afforov (Abdusattorxon Abdulg'affor o'g'li) (1846—1901) o'z dunyoqarashida islom, Sharq va G'arb qadriyatlarini ajoyib bir tarzda uyg'unlashtirgan nodir siymo sifatida namoyon bo'ladi. U hayoti davomida Chimkent va Qo'qonda mufti va qozi, "Turkiston viloyatining gazetisi"da tarjimon, Toshkentdagi o'qituvchilar seminariyasida Sharq tillari muallimi kabi vazifalarda xizmat qiladi. Uning, ayniqsa, sharqshunoslik rivojiga qo'shgan hissasi, ilmiy izlanishlari, jumladan, Qo'qon xonligi tarixi bo'yicha ocherki, islom fiqhshunosligiga oid "Al-hidoya" nomli mashhur to'plamning rus tiliga tajjima qilinishidagi ishtiroki olimlar tomonidan yuksak baholangan. Sobiq sho'ro tarixnavisligida Sattorxon Abdulg'afforovning faoliyati uning rasparast Ugi sifatida baholangan, Turkistonning Rossiyaga "qo'shilishi"ning ijobiy tomonlari to'g'risidagi fikrlari mafkuraviy qoliplarda talqin qilingan. Bunday nuqtayi nazar moskvalik sharqshunoslar o'rtasida hozir ham mavjud. Holbuki, bunday biryoqlama baho uning har jihatdan turli-tuman bo'lgan ikki qarama-qarshi tomonni kelishtirishga asoslangan falsafasining mohiyatini tushunmaslik bilan izohlanadi. Sattorxon faqat rus ma'muriyati tomonidan islom imperiyadagi rasmiy dinlardan biri sifatida qabul qilingan sharoitdagina bunday kelishish mumkin, deb hisoblaydi. 1883-yilning 27-dekabrida hukumat tomonidan turkistonliklarga, xususan, ta'lim sohasi va diniy e'tiqod masalasida yon berishni so'rab Turkiston o'lkasi bo'yicha o'quv ishlari bosh noziriga yo'llagan, mazmunidan Turkiston general-gubematori M.G.Chernyaev ham xabardor bo'lgan maktubida u "xalq maktablari" (ya'ni, rus-tuzem — D.A) da islom dinini o'qitish (jumladan tashqari)ga ruxsat berishni so'raydi. "Rus alifbosi bilan birga, mahalliy alifbo ham o'rgatilishi", ayni paytda, milliy kiyimlarni yevropacha liboslar bilan almashtirilishini talab qilmaslik kerak hamda Turkiston

mahalliy xalqining milliy an'analariga hurmat bilan munosabatda bo'lish shart, deb yozadi u. "Islom dinini o'qitish sira ham asosiy ishimizga ziyon yetkazmaydi, — deb yozadi u, — islom go'yo musulmon tamadduniga to'siq bo'ladi degan qarashlarga javoban shuni aytmoqchimanki, dindoshlarimiz bo'lgan arablarda Muhammad payg'ambar davridan boshlab tamaddun gullab-yashnagan edi. Muhammaddan keyin ham uning xalifalari zamonida taraqqiyot yo'lida barcha imkoniyatlar ishga solindi. Agarda islom taraqqiyotga to'siq bo'lsa, Muhammad hech qachon olimlarga homiylik qilmas, xalifalar tamaddunni rivojlantirishga intilmas, Qur'onning birgina so'zi bilan unga qarshi chiqar edilar". Aynan Qur'onni va din tarixini chuqur bilishi uning islom qonunchiligi me'yorlari bilan hisoblashishni istamaydigan konservativ ulamolarning harakatlarini salbiy baholashiga imkon berdi. Lekin dindorlar tomonidan vaqflar taqsimotida sodir bo'layotgan adolatsizliklar va vaqf mulklarining talon-taroj qilinishi haqida mulohaza yuritir ekan, Sattorxon faqat chor amaldorlari tartib o'rnatishi mumkin, buning uchun esa, qozilar, ellikboshilar va boshqa amaldorlarning saylab qo'yilishini bekor qilib, uning o'rniga hukumat tomonidan ulami tayinlash tizimini joriy etish kerak deb davlat tizimini ideallashtiradi. Shunday qilib, Sattorxonning qarashlari romantik xususiyatga ega edi: tushunadigan, o'zi bosib olgan xalq haqida qayg'uradigan muruwatli mustamlaka hukumat va o'z navbatida, tinchlikni hamda har jihatdan rivojlangan Rossiyaning yutuqlarini o'zlashtirishning foydasini anglaydigan xalq.

Xulosa

Bu davrga oid dasturiy hujjatlarda asosiy e'tibor milliy-hududiy muxtoriyat(hukumat, boshqaruv, sud, qonun chiqaruvchi organlar va boshqalar) prinsiplarini amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratildi. Siyosiy model (andoza) sifatida demokratik respublika tanlandi. Lekin Turkistondagi oktyabr voqealari va hokimiyatning bolsheviklar tomonidan egallab olinishi ularga o'z maqsadlarini oxirigacha amalga oshirish imkonini bermadi. Shunga qaramay, bolsheviklar hokimiyatining millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash haqidagi deklaratsiyasidan foydalanib, mustaqil avtonom respublika — markazi Qo'qon bo'lgan Turkiston muxtoriyati e'lon qildilar. Uch oy faoliyat ko'rsatgan mazkur respublika Qizil armiya tomonidan qonga botirilib, yo'q qilindi. Jadidlarning ko'pchiligi 1937-yilga kelib hibsga olinib, qatl qilinganlar. Shuningdek, ularning bir qismi sobiq sho'rolar tomoniga o'tib, xalq maorifi va madaniyat sohalarida ishlaganlar.

References:

1. Sulaymonova.F Sharq va G'arb falsafasi T.: 1997
2. S.Yo'ldoshev Sharq falsafasi
3. Ziyonet.uz
4. Xayrullayev.M "Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari" T.: O'zbekiston 1991